

HISTORY OF EDUCATION

DOI: 10.46340/ephd.2021.7.1.1

Oleh Kaluhin

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-8485-9060>

V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine

THE CONFLICT OF CO-EXISTENCE: CHURCH VERSION OF THE HISTORY AND TEACHING OF ARCHEOLOGY & HISTORY OF PRIMITIVE SOCIETY IN KHARKIV UNIVERSITY (XIX – BEGINNING OF XX CENTURY)

Олег Калугін

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, Україна

КОНФЛІКТ СПІВІСНУВАННЯ: ЦЕРКОВНА ВЕРСІЯ ІСТОРІЇ І ВИКЛАДАННЯ АРХЕОЛОГІЇ ТА ІСТОРІЇ ПЕРВІСНОГО СУСПІЛЬСТВА У ХАРКІВСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ (XIX – ПОЧАТОК XX СТОЛІТТЯ)

The article considers the church attitude to the teaching of archeology and the history of primitive society in the universities of the Russian Empire in the XIX – early XX century. The author illustrates the relationship of church history dogmatic provisions with progressive scientific doctrines, using the example of Kharkiv University.

The author points out that the church version of history and biblical teachings remained dominant in the first half of the XIX century. The deviations from this version were not allowed at that time. Significant attention was paid to students' religious and moral education in Kharkiv, where (likewise in other educational institutions) a completely providential view of history was prevalent. Historical writings made by students and graduates of Kharkiv University, prove the statement above. The researcher emphasizes that there was no confrontation between archeology and church history or theology in the first half of the XIX century, because archeology and "history of primitive society" as university courses in the present day meaning, were just about to develop or were absent. However, "church archeology" appears in theological schools, and it was considered as a part of the liturgy, while the term "archeology" was referred to ancient times. The second half of the XIX ct. and the beginning of the XX centuries were marked by the rapid development and formation of archeological doctrine, meanwhile the Russian Empire began to hold archeological congresses, where the issue was discussed regarding the relationship between the church and archeology. There was no uniformity and consistency in the relationship between the church and the scientific community. The author reports, that the church was ready to accept the existence of the Stone Age in human history. However, they unequivocally objected the Theory of Evolution, which asserts the descent of man from ape. The clergy tried to use archaeological evidences to prove their biblical dogmas. The universities gradually introduced archeology or archaeological related disciplines. However, in the Kharkiv University it faced some difficulties, because there was a lack of lecturers and specialists who could provide competent level of education in this area. Scientific researches continued to be conducted on the field of archeology and history of primitive society. Nevertheless, teaching lagged behind science, despite the reduction influence from church side.

Keywords: archeology, history of primitive society, church, Kharkiv University, teaching.

Вплив церковного вчення на університетську систему освіти у Російській імперії був достатньо сильним, що відчувалося і в Харківському університеті. Релігія мала особливий державотворчий

статус – історія країни, процес її духовного і культурного становлення були тісно пов'язані із православ'ям. Воно було ідеологічним символом влади, основою національної самосвідомості і уособлювало національні традиції. У XIX – на початку XX століття у Російській імперії без участі православної церкви було практично неможливо вирішити деякі завдання суспільного розвитку, передовсім в сфері початкової освіти і виховання. У цей же час відбувається процес становлення і бурхливого розвитку таких наук як археології та історія первісного суспільства, які мала право зайняти важливе місце в університетських навчальних курсах.

Згідно Університетського статуту 1804 року передбачалось створення факультету моральних і політичних наук, до якого входили також дві кафедри – церковної історії та догматичного і повчального богослов'я¹. Однак, заміщення цих кафедр не вважалось пріоритетним. У Московському, Харківському, Казанському і Петербурзькому університетах довгий час ці кафедри були вакантними². Так, у Харківському університеті така кафедра залишалася вільною протягом 15 років «через брак гідних кандидатів». Заповнити ці вакансії було досить складно, оскільки новоутворені кафедри знаходилися у відомстві Міністерства народної освіти, яке не мало у своєму розпорядженні спеціалістів-богословів, а викладачі, які були залучені із церковних навчальних закладів мали бути визнані університетськими вченими³. У 1806 році до Ради Харківського університету звернувся пастор з Померанії Вільде з проханням прийняти його на роботу професором православного богослов'я, але університет відмовив, посилаючись на те, що «іноземець не може бути професором богослов'я в російському університеті»⁴.

Таким чином, можемо стверджувати, що церква не мала вирішального впливу на початковому етапі розвитку університетів в Російській імперії, у першу чергу увага приділялась світській науці. Втім, ніхто не заперечував біблійні положення, конфлікту між археологією та історією первісного суспільства не було, адже вони тільки розпочинали своє становлення.

Важливе значення мало релігійно-моральне виховання студентів Харківського університету. Відсутність богословської освіти дуже турбувала попечителя Харківського учбового округу З. Я. Карнеєва, тому він дав вказівку інспектору студентів тимчасово взяти на себе обов'язки професора богослов'я. Однак успіху така задумка не мала. Уже в червні 1817 року попечитель З. Я. Карнеєв запросив протоієрея Афанасія Могилевського (1774-1850) у вільний для нього час, а саме о 8 годині ранку, перед літургією у неділю та святкові дні проводити зі студентами бесіди релігійного змісту⁵. У 20-х роках XIX століття він став викладачем богослов'я, яке згідно розкладу за згадками сучасників розпочиналось о сьомій годині ранку чотири рази на тиждень⁶. Однак його лекції не мали особливої популярності. Як зазначає студент І. І. Боровиковський, «Взагалі вплив на нас Могилевського був ні теплий, ні холодний»⁷.

Слід також відмітити, що у лютому 1819 року вийшло розпорядження міністра духовних справ і народної освіти князя О. М. Голіцина про обов'язкове запровадження в усіх університетах лекційних курсів для «набуття достатніх відомостей в богопізнанні і християнському вченні, тільки істотних і необхідно потрібних для кожної людини взагалі»⁸.

У 1819 році у типографії Харківського університету була надрукована книга випускника університету, вчителя історії Слобідсько-Української (Харківської) гімназії Степана Єсикорського «Всемирная история, расположенная по народам, сокращенная в пользу детей». Вона являла собою

¹ Петров, Ф. А. (2002). *Формирование системы университетского образования в России: Российские университеты и Устав 1804 года*. Москва: Издательство Московского государственного университета, 1, 281.

² Вишленкова, Е. А. (1998). *Духовная школа в России первой половины XIX века*. Казань: Издательство Казанского университета, 8.

³ Сухова, Н. Ю. (2012) Церковная история как богословская дисциплина в контексте исторического образования в синодальный период. *Вестник Православного Свято-Тихоновского гуманитарного университета*, 4 (47), 26.

⁴ Харьковский университет (1908). *Историко-филологический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805-1905)*. Харьков: Типография Адольфа Дарре, 23.

⁵ Там само, 2.

⁶ Ничпаевский, Л. (2010). Воспоминания о Харьковском университете, 1823-1829 годы. *Харківський університет XIX-початку XX у спогадах його професорів та вихованців*. Харків: Сага, 1, 83.

⁷ Боровиковский, И. И. (2010). Воспоминания о Полтавской гимназии и Харьковском университете за столетия назад. *Харківський університет XIX-початку XX у спогадах його професорів та вихованців*. Харків: Сага, 1, 90.

⁸ Министерство народного просвещения (1866). *Сборник распоряжений: 1802-1834*. Санкт-Петербург, 1, 347-348.

цілком провіденційне трактування історії людства. Посібник побудований за схемою «питання – відповідь». Учнів націлюють на те, що тільки Бог має відношення до основних періодів історії, саме Божа воля є рушієм всіх історичних процесів. На питання: «*Що Ви знаєте про створення світу?*», вчитель відподає: «*Бог створив світ за єдиний своїй всемогутності і премудрості ... і в шостий день створив Адама і Єву*»¹, тобто він переповідає основні положення Біблії. Наступне питання «*Що ви знаєте про довговічне життя перших людей і яка тому була причина?*», відповідь: «*Перші люди жили по 800 років ... чому причиною вважають повітря, помірність в їжі, а більше всього промисел Божий*». У продовження цього питання наступне: «*Який рід діяльності вони вели?*», відповідь: «*Здебільшого пастуший: вони винайшли мистецтва і художества...*»². Російський історик М. І. Карєєв бачив в такому розумінні історії нав'язування історичним подіям внутрішньої одноманітності, планомірності, розумності і доцільності³. Звичайно, розглядаючи історію з провіденційної точки зору, у таких розповідях не було місця результатам тогочасних наукових пошуків у галузі археології та історії первісного суспільства.

Цілком подібне трактування зустрічаємо ще в одному доробку 1822 року С. Єсикорського «*Опыт исторической очевидности промысла Божия у всех народов и во всех веках*»⁴, яке було також надруковано в університетській типографії. Це була урочиста актова промова перед учнями Слобідсько-Української гімназії, своєрідна апробація наукового дослідження, що було достатньо популярно в першій третині XIX століття.

У 1820 році була підготовлена спеціальна інструкція для вищих навчальних закладів імперії, перший пункт якої стверджував: «*мета уряду в освіті студентів полягає у вихованні вірних синів православної церкви, вірних підданих правителя...*». Ще у цьому документі містилися рекомендації по викладанню навчальних дисциплін, де основний наголос зроблений на ролі церковних вчень.

Беззаперечними у суспільстві імперії у першій половині XIX століття були Біблійні розповіді про створення світу і походження людини. Свідченням цього є параграф 190 «Статуту про цензуру» 1826 року, складеного міністром народної освіти О. С. Шишковим. У ньому зазначалося: «*Будь-яка шкідлива теорія, така, як, наприклад, про первісний звірячий стан людини, нібито природній, ... і тому подібні, аж ніяк не повинна бути схвалена до друкування ...*»⁵.

Доводить панування церковного вчення у гуманітарній сфері і вплив релігії на розвиток наукової думки у цей період університетське видання 1820 року «*Сочинения и переводы студентов Императорского Харьковского университета, читанные 1820 года, июня 30 числа по окончании экзаменов их*». Одразу у першій промові студента, вільного слухача, у майбутньому професора, Матвія Протопопова (1794-1857) «*Об отношении религии к государству*», зазначено було так: «*...у релігії прихована безцінна таємниця непорушності царств земних ... у ній полягає джерело політичного життя великих поколінь*»⁶. Далі здобувач з філософської точки зору намагається трактувати певні історичні зміни у народів та країн, доводить, що в основі всього лежить релігія, іншого він зовсім не бере до уваги «*Що може виробляти подібні чудеса? Що може вселяти героїчні почуття народам? Це є священна Релігія ... Релігія, яка становить основну умову об'єднання і руху сил наших ... Релігія, яка є загальна приналежність і глибокодумних вчених і самих простолюдинів ..., вона становить верховне умова з'єднання і руху сил наших...*»⁷. У наступному надрукованому виступі студента Самойленкова «*О том, сколь необходимо познание истории для нашего образования*» знову спостерігаємо той самий погляд на історичний процес «*...вона являє нам ті нещастя, яким піддавалися давно зниклі народи, помічаючи, що вони завжди відбувалися від того, народи слідували*

¹ Єсикорский, С. (1819). *Всемирная история, расположенная по народам, сокращенная в пользу детей. Содержащая в себе древнюю историю, т.е. от сотворения мира до падения Римской империи*. Харьков: Университетская типография, 1, 3.

² Там само, 4.

³ Кареев, Н. И. (1887). *Основные вопросы философии истории*. Санкт-Петербург: Изд. Л.Ф.Пантелеева, 276.

⁴ Єсикорский, С. (1822). *Опыт исторической очевидности промысла Божия у всех народов и во всех веках*. Речь, произнесенная при публичном испытании учеников Слободско-Украинской гимназии. *Сочинения и переводы студентов Харьковского университета*. Харьков: Университетская типография.

⁵ Формозов, А. А. (1986). *Страницы истории русской археологии*. Москва: Наука, 176.

⁶ Харьковский университет (1820). *Сочинения и переводы студентов Императорского Харьковского университета, читанные 1820 года, июня 30 числа по окончании экзаменов их*. Харьков: Университетская типография, 2.

⁷ Харьковский университет (1908). *Историко-филологический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805-1905)*. Харьков: Типография Адольфа Дарре, 5.

прагненню своїх порочних пристрастей ... Навпаки вони прибували в мирі, коли діяли та жили по внутрішній чесності ... оскільки тільки чесність може зробити окремих людей і цілі народи щасливими»¹. Те ж саме доводить і «Утренняя песнь Богу» студента Петровського².

У розподіл лекцій на 1831/1832 навчальний рік по історико-філологічному факультету був включений курс антропології по кафедрі географії і етнографії, однак попечитель дав розпорядження замінити його курсом психології³. Це може свідчити про недовіру до такого роду нових дисциплін.

Уже в 30-х рр. XIX століття у Російській імперії почала формуватись церковна археологія як навчальна дисципліна в якості допоміжної до літургіки⁴. Її викладання розпочалося в духовних навчальних закладах. Так, згідно Статуту духовних семінарій 1839 року церковну археологію викладали в поєднанні з літургікою. Був складений навіть навчальний посібник «Церковная археология в вопросах и оглавлениях»⁵. Як зазначає дослідник О. Є. Мусін, поширення поняття «церковна археологія» відбулося після видання перекладу з латини роботи Йозефа Бінгмана про стародавні церковні християнські пам'ятки⁶. Ця книга сприяла зростанню інтересу освіченого суспільства до церковних старожитностей, усвідомлення специфіки цих знахідок для історії та культури. Вчений О. П. Голубцов взагалі зазначав, що до поняття «церковна археологія» може бути включено абсолютно все, що колись існувало у церкві, а зараз вийшло із використання або трансформувалось в інші форми⁷. Однак, у Російській імперії до революційних подій 1917 року для позначення наукової галузі, яка вивчає «матеріальну» історію християнства часто використовували термін «церковні старожитності»⁸.

Показовою по відношенню церкви до науки є ситуація із дисертацією М. І. Костомарова «Про причини та характер унії в Західній Росії», яка склалася у Харківському університеті у 1842 році. Захист так і не відбувся через повідомлення Харківського архієпископа Іннокентія Борисова. Не дивлячись на те, що зауваження стосувалося декількох невдалих висловів, роботу так і не допустили до захисту. «Я почав доводити історичну справедливість моїх думок, а Валицький запитав Іннокентія, як розуміти його заперечення – у цензурному або ж тільки у вченому сенсі. Іннокентій сказав, що єдино у вченому, а ніяк не в цензурному»,⁹ – зазначає М. І. Костомаров у своїх спогадах. Не дивлячись на це, за дорученням Міністерства народної освіти дисертація підлягала знищенню. Хоча за згадкою сучасника відомого історика Ф. К. Неслуховського «Костомаров був людиною віруючою, релігійною і строгою виконавцем православного статуту...він говорив, що якщо вже вірити, то вірити всьому, що вчить церква»¹⁰.

Дослідник О. О. Формозов зазначав, що інформація про пошуки залишок первісних людей за кордоном періодично з'являлась на сторінках російських журналів таких як «Живописное обозрение», «Библиотека для чтения», «Вестник естественных наук» та особливо «Горный журнал» протягом 1829-1838 років¹¹. Однак після цього настає певна перерва, і до 1857 року у відповідній пресі не було опубліковано жодної праці російських авторів або перекладів статей іноземних вчених.

¹ Там само, 41.

² Там само, 90.

³ Там само, 28.

⁴ Мусин, А. Е. (2004). Церковная археология в России второй половины XIX-начала XX века и ее место в системе отечественной археологии и охраны культурного наследия. *Невский археолого-историографический сборник: К 75-летию кандидата исторических наук А. А. Формозова*. Санкт-Петербург: Издательство Санкт-Петербургского университета, 79.

⁵ Церковная археология в вопросах и оглавлениях (1839). *По книге, именуемой Новая скрижаль, для употребления в духовных семинариях*. Санкт-Петербург: Синод. тип.

⁶ Мусин, А. Е. (1993). К вопросу о перспективах изучения русской церковной культуры в российской археологии. *Археологические вестн*. <<http://annales.info/rus/small/cerkarh.htm>> (2020, жовтень, 20).

⁷ Голубцов, А. П. (1995). Из чтений по Церковной Археологии и Литургике. *Азбука веры* <https://azbyka.ru/otechnik/Aleksandr_Golubcov/iz-chtenij-po-tserkovnoj-arheologii-i-liturgike-arheologija-mestamolitvennyh-sobranij-istorija-tserkovnoj-zhivopisi/> (2020, жовтень, 01).

⁸ Беляев, Л. А. (2010). *Христианские древности: Введение в сравнительное изучение*. Санкт-Петербург: Алетей, 10.

⁹ Костомаров, Н. И. (2010). Студенчество и юность. Первая литературная деятельность. *Харківський університет XIX-початку XX у спогадах його професорів та вихованців*. Харків: Сага, 1, 197.

¹⁰ Неслуховский, Н. Ф. (2010). Из моих воспоминаний. *Харківський університет XIX-початку XX у спогадах його професорів та вихованців*. Харків: Сага, 1, 235.

¹¹ Формозов, А. А. (1986). *Страницы истории русской археологии*. Москва: Наука, 176.

На думку вченого, подібна тема була під забороною і закрита для друку¹. Прикладом цього може бути ситуація зі статтею тогочасного дослідника – краєзнавця В. К. Гутцейта, лікаря і палеонтолога-аматора «Об ископаемых Курской губернии», де автор, посилаючись на Біблію, писав про виникнення людини, але зазначав, що до того розвивались різні форми і види представників тваринного і рослинного світу. Представники Міністерства освіти звернули на неї увагу, було зазначено, що уявлення деяких геологів не співпадають з біблійною космологією². За наказом імператора Миколи I неофіційна частина журналу «Курские губернские ведомости», де вийшла стаття, стала підлягати глибшій загальній цензурі. Згідно розпорядження Санкт-Петербурзького цензурного комітету, виданого у 1854 році, зазначалося, що цензура повинна була заперечувати будь-які думки, які могли суперечити церковним традиціям. Такі постанови демонструють достатньо суворий контроль держави за професійними університетськими вченими і викладачами, тому не дивно, що початок вивчення первісного суспільства пов'язаний із діяльністю краєзнавців-аматорів.

Наприкінці 50-х – початку 60-х рр. XIX ст. у контексті загального підвищення інтересу до освіти і науки було поставлено питання про розширення богослов'я в структурі університетської знання. Слід зауважити, що ще при розробці Статуту 1863 виявилось протиріччя в розумінні того, що собою представляє церковна історія в університетах – це дисципліна богословська або історико-філологічна. У відгуку на проект Статуту митрополит Філарет (Дроздов) (1782-1867) звертав увагу на те, що передбачувана факультетська підготовка по кафедрах церковної історії виявляє їх розуміння «не як богословських ... а як історико-філологічних», але церковна історія, на його думку, поза всяким сумнівом, належить «до кола наук богословських», отже, підготовка викладацьких кадрів для цих кафедр повинна здійснюватися в духовних академіях³.

Сучасний дослідник В. В. Скирда вказує, що на початку 50-х років XIX століття археологічними дослідженнями у Харківському університеті майже ніхто не цікавився⁴, хоча одразу наводить інформацію про професора Харківського університету М. Т. Костиря (1818 – 1853), який, не дивлячись на короткий період роботи в університеті, проявив зацікавленість археологією і хотів привернути увагу громадськості до цієї науки. Його перші дослідження пов'язані були з м. Переяславль, у результаті чого було складено «Записку об археологических поисках в Переяславле в 1851 г.»⁵. Однак цікавим для нас є те, що саме цей науковець у своїй статті «Об учено-литературной деятельности в Харькове» охарактеризував працю єпископа (згодом – архієпископа) Харківського і Охтирського Філарета (1805 – 1866) «Историко-статистическое описание Харьковской епархии», яка, за словами професора, була «історія цілого краю у фактичному, статистичному, ієрархічному і археологічному відношенні», дійсно історія «...у строгому значенні цього слова». Книга священослужителя видана у п'яти частинах, чотири з яких містять археологічний матеріал. Максимально дослідивши всю необхідну інформацію Філарет описує у своїй роботі всі відомі йому кургани та городища повітів Харківської єпархії, додаючи відомі легенди та народні перекази стосовно окремих цих археологічних пам'яток. За словами В. В. Скирди, це взагалі була перша праця, яка містила дані про археологію Харківщини та взагалі на теренах Російської імперії вона була достатньо прогресивною, адже подібних праць у науковому доробку було зовсім небагато. Не дивлячись на свій духовний сан, Філарет за свої за розвідки був удостоєний членства у таких наукових товариствах, як московське Товариство історії та старожитностей російських (1847), імператорське Російське археологічне товариство⁶.

У 1850-1858 рр. професором богослов'я, логіки та психології у Харківському університеті був протоієрей Павло Іванович Лебедев (1807 – ?). Його лекції з православного богослов'я не особливо користувалися популярністю і для того, щоб залучити і зацікавити студентів викладач вдавався до певних насміхань та жартів, піддаючи таким чином сумніву Закон Божий. Наприклад, говорячи про створення

¹ Там само, 177.

² Там само, 178.

³ Герасимов, О. (1998). История церкви в системе научных дисциплин в Российских университетах. XIX всегодная богословская конференция Православного Свято-Тихоновского гуманитарного университета, 1, 354.

⁴ Скирда, В. В. (2015). *Археологічна наука в Харківському університеті (1805-1920 рр)*. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 41.

⁵ Там само, 40.

⁶ Скирда, В. В. (2015). *Археологічна наука в Харківському університеті (1805-1920 рр)*. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 41.

світу, зазначав: «у другий день Господь Бог, як оповідають, створив твердь або видиме небо; але як відомо в даний час, ніякої тверді не існує! Отже, що ж створив Господь Бог в цей день? Нічого!»¹.

Покажемо є те, що у 1866 році Міністерство народної освіти направило професора богослов'я Московського університету М. О. Сергієвського (1827-1892) об'їхати світські вищі навчальні заклади з метою розробки нової навчальної програми для викладання богослов'я і вироблення заходів боротьби з безвір'ям студентів. Бачимо, що моральному вихованню на принципах християнської духовності приділяли значну увагу. Слід відмітити, що у робочому плані богослов'я займало 15 відсотків навчального часу студентів. Навіть для самого викладача це було також велике навантаження. Так, у 1865 році при інспектуванні богословських кафедр в університетах М. О. Сергієвським, виявилось, що університети не мають пропозицій щодо кандидатів на кафедри церковної історії. Аналіз документів спеціальної комісії, створеної для розгляду подібних проблем, дозволяє виявити причини цієї ситуації. Перш за все, як і раніше, не було ясності, у підпорядкуванні кого знаходилася підготовка кандидатів на ці кафедри. Комісія визнала, що цей процес обов'язково повинен відноситися до опіки Святійшого Синоду².

Після появи вчення Дарвіна, як уже зазначалося, розпочалася широка дискусія. Церковні кола не сприймали цю теорію. Показовою цьому плані є робота Серафимова, яка вийшла друком у 1866 році, «Библейское учение о природе и ее отношение к творцу и человеку», де говориться про непохитність ідеї створення людини Богом³. Однак наукові розробки Дарвіна користувалися популярністю в наукових колах. Про них було відомо і у Харківському університеті. Так, студент медичного факультету 1869-1871 рр. Й. В. Аптекман (1849-1926) у своїх спогадах зазначає, що ім'я «Дарвін» у студентському колі було на слуху, його вимовляли особливим тоном, у першу чергу старшокурсники-природники. Враження від праці «Походження видів» характеризує як «величайший памятник человеческого гения». Ця наукова розробка вплинула на світогляд студента наскільки, що він пише: «Не выходив з дому, не відвідував лекції, не будучи в змозі відірватися від книги. Моє духовне життя відтепер отримало потужний поштовх у чіткому напрямку. І від цього напрямку я не ухилявся вже»⁴.

У 60-х роках на історико-філологічному факультеті на перше місце виходять дисципліни, які були пов'язані з проблемами сучасності, а класична філологія, навпаки, втрачає своє значення. Також спостерігається філософське осмислення фактів науки. Якщо раніше в лекторії цінували красномовство, вміння справити зовнішнє враження, то тепер, навпаки, в студентській аудиторії зростало скептичне ставлення до гучних, але пустих фраз. Вище тепер цінувалась простота, ясність, доказовість⁵.

У 60-70-х роках XIX століття почалося порозуміння церкви із вченими. Представники церковних кіл були готові погодитися на існування кам'яного віку, але не такого тривалого як це уявляли науковці, також заперечувалося походження людини від мавпи.

У 1878 році вийшла друком праця церковного історика О. П. Лебедева (1845-1908) «Попытка Дарвина помирить свою теорию с религиозно-нравственным чувством христианина», де він зазначає, що «... ця теорія не чужа почуттю кровожерливості. Дарвін досить ясно розуміє, що релігійна і моральна симпатія людини, наскільки остання дорожить своєю гідністю і своїм християнським переконаннями не може позитивно ставитися до його теорії»⁶. Також автор наголошував на тому, що релігійні почуття людини і моральні устої не можуть бути порушені словами вченого. Однак, найбільша дискусія і заперечення у нього пов'язані з еволюційним положенням про походження людини від мавпи. Ця робота яскраво ілюструє відношення церкви до історії первісного суспільства.

¹ Леваковский, Н. (1917). Университет пятидесятих годов. Харківський університет XIX-початку XX у спогадах його професорів та вихованців, Харків: Сага, I, 428.

² Герасимов, О. (2008). История церкви в системе научных дисциплин в российских университетах XIX в. Актуальные проблемы новейшей истории русской церкви. <<https://pstgu.ru/download/1281268245.gerasimov.pdf>> (2020, Серпень, 11).

³ Серафимов, А. А. (1866). Библейское учение о природе и ее отношение к творцу и человеку. Духовный вестник. Харьков, 9, 10.

⁴ Аптекман, О. В. (2010). Записки семидесятника. Студенческие годы. Харківський університет XIX-початку XX у спогадах його професорів та вихованців. Харків: Сага, II, 75.

⁵ Эймонтова, Р. Г. (1993). Русские университеты на путях реформы. Москва: Наука, 132.

⁶ Лебедев, А. П. (1878). Попытка Дарвина помирить свою теорию с религиозно-нравственным чувством христианина: (К характеристике англичан). Москва: Университетская типография, I.

У 1869 році друком вийшла лекція магістра ботаніки Харківського університету (у цьому ж році він став доцентом) Густава Шперка (1840-1870) «О распределении полов у растений и о законе Дарвина: природа не терпит постоянного оплодотворения». У передмові викладач вказує, що до друку цієї лекції його підштовхнуло те, що, не дивлячись на новизну теми і важливість піднятих питань, про це не було нічого написано у вітчизняній літературі¹. Г. Шперк у кінці підсумовує: «... більш повний виклад відносин і застосування цього закону забрало б у мене занадто багато місця, але і зазначеного досить, щоб оцінити його важливе значення і побажати повної і всебічної розробки»².

У 1879 році у Москві повинна була відкритися Антропологічна виставка під егідою Товариства любителів природознавства, антропології та етнографії при Московському університеті, однак не все суспільство сприймало таку подію повністю позитивно. Напередодні відкриття виставки до Міністерства народної освіти надійшло декілька скарг стосовно «негожих і недопустимих замислів». Після чого зі сторони уряду була видана вказівка про усунення частини експонатів із вітрин. Занепокоєний цим А. П. Богданов вирішив піти на співпрацю із церквою. Він запросив оглянути виставку митрополита московського Макарія, автора книги «Історія російської церкви». Відгук священнослужителя був достатньо позитивний, особливо його зацікавили археологічні знахідки, тому він заявив, що нічого проти релігії не виявив. А. П. Богданов згодом зазначав, що виключно науковий характер виставки і її наукова цінність для стародавньої історії Росії дали можливість огляду її вищими представниками церкви³.

Слід зазначити, що таке порозуміння продовжувалось недовго. Після вбивства російського імператора Олександра II у 1881 році розпочався період реакції. Показовим у цьому плані є виступ на VII археологічному з'їзді в Ярославлі магістра богослов'я та доцента (згодом професора) Духовної академії О. Д. Беляєва з доповіддю «Значение книги Бытия для археологии». Його основний посил полягав у тому, що кам'яний період в історії людства був, але зовсім недовго. Доповідач намагався також підкріпити деякі біблійні легенди археологічними матеріалами. Однак, успіху доповідь не мала – багато учасників з'їзду виступили проти його основних тез. Після повернення О. Д. Беляєв дав звіт про відвідини археологічного зібрання, а згодом навіть написав статтю, яка була надрукована у журналі філософсько-богословського напрямку, що виходив у Харкові, «Віра і розум». Стаття трансформувалась у книгу «Характеристика археологии». Професор зазначав, що «первісні старожитності стали викликати жвавий інтерес, і доісторична археологія зайняла панівне становище серед інших галузей археологии»⁴, тобто він позитивно сприймав розвиток археологічної науки, але вважав її зовсім молодого, щоб перевернути уявлення людини і вплинути на біблійні основи. Навпаки, деякі археологічні знахідки він намагався використати для підтвердження основ Біблії⁵. Критика археології, особливо первісної історії, з його була достатньо жорсткою⁶. Він закликав повернутися до традиційного сприйняття історичних подій, спиратися на Біблію. Його розвідка є достатньо показовою у плані характеристики взаємовідносин церкви та археології. Однак цікавим є той факт, що, не дивлячись на достатньо агресивну критику, О. Д. Беляєв був не проти відкриття кафедр археології в університетах Російської імперії, які могли б сприяти розробці теорії цієї науки, визначити її основні терміни та задачі, звісно тільки під пильним контролем духовенства.

На засіданні історико-філологічного факультету Харківського університету від 12 грудня 1879 року факультет прийняв рішення про поділ предметів на загальні для всіх, спеціальні і додаткові. Саме до загальних на I курсі відносили богослов'я⁷. Тобто бачимо, що, не дивлячись на науковий прогрес, богословські основи залишалися у студентських аудиторіях.

У грудні 1902 року факультет дозволив професору А. М. Краснову (1862-1914) читати курси з антропології та етнографії студентам I курсу, однак лекції так і не відбулися. В 1901 році факультет рекомендував курс приват-доцента Покровського з антропології⁸.

¹ Шперк, Г. Ф. (1869). *О распределении полов у растений и о законе Дарвина: природа не терпит постоянного самооплодотворения*" (в "Приложение к растительному царству"). Харьков: Университетская типография.

² Шперк, Г. Ф. (1869). *О распределении полов у растений и о законе Дарвина: природа не терпит постоянного самооплодотворения*" (в "Приложение к растительному царству"). Харьков: Университетская типография, 31.

³ Формозов, А. А. (1986). *Страницы истории русской археологии*. Москва: Наука, 194.

⁴ Беляев, А. Д. (1890). *Характеристика археологии*. Харьков, 6.

⁵ Там само, 24.

⁶ Там само, 64.

⁷ Харьковский университет (1908). *Историко-филологический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805-1905)*. Харьков: Типография Адольфа Дарре, 111.

⁸ Там само, 30.

Остаточний розрив із традиційними освітніми положеннями у Російській імперії був документально оформлений Декретом Раднаркому від 23 січня 1918 року «Об отделении церкви от государства и школы от церкви»¹.

Таким чином, можемо стверджувати, що церква не мала одноманітного положення до викладання археології та історії первісного суспільства. Однозначно панівними у першій половині XIX століття були біблійні вчення. Духовенство мало великий вплив на вищу школу, що було пов'язано з існуванням кафедр богослов'я та історії церкви. Відхилення від релігійних догм не допускалося, тому священнослужителі не визнавали наукових положень стосовно історії первісності. Відношення до археології почало змінюватися у результаті появи у духовних закладах церковної археології, яку спочатку розглядали як частину літургії. Тільки термін «археологія» використовували для позначення давніх часів. Однак церковна археологія як навчальна дисципліна не стала окремим предметом в університетах, що ми прослідкували на прикладі Харківського університету. У другій половині XIX століття ставлення церкви до археологічної науки почало змінюватися. Взаємовідносини церковного і археологічного активно обговорювалися на археологічних з'їздах. Та духовенство не визнавало вчення про первісну історію, про еволюцію людини. Але у цей час вплив церкви на академічне життя стає меншим. В університетських аудиторіях все частіше лунали на лекціях прогресивні точки зору. Але викладання відставало від науки.

References:

1. Aptekman, O. V. (2010). *Zapiski semidesjatkника. Studencheskie gody* [Notes of the Seventies. Student years]. *Kharkivskiy universitet XIX-pochatku XX u spohadakh yoho profesoriv ta vykhovantsiv* [Kharkiv University of the XIX-early XX in the memoirs of its professors and students]. Kharkiv: Saha, II. [in Russian].
2. Beljaev, A. D. (1890). *Harakteristika arheologii* [Characteristics of archeology]. Harkov. [in Russian].
3. Beljaev, L. A. (2010). *Hristianskie drevnosti: Vvedenie v sravnitelnoe izuchenie* [Christian Antiquities: An Introduction to Comparative Studies]. St. Petersburg: Aletejja. [in Russian].
4. Borovikovskij, I. I. (2010). *Vospominanija o Poltavskoj gimnazii i Harkovskom universitete za polstoletija nazad* [Memories of the Poltava Gymnasium and Kharkiv University half a century ago]. *Kharkivskiy universitet XIX-pochatku XX u spohadakh yoho profesoriv ta vykhovantsiv* [Kharkiv University of the XIX – early XX in the memoirs of its professors and students]. Kharkiv: Saha, I, 90. [in Russian].
5. *Cerkovnaja arheologija v voprosah i oglavljenijah* (1839). [Church archeology in questions and table of contents (1839)]. Po knige, imenuemoj Novaja skrizhal, dlja upotreblenija v duhovnyh seminarijah. [According to the book, for use in theological seminaries]. St. Petersburg: Sinod. tip. [in Russian].
6. Esikorskij, S. (1819). *Vsemirnaja istorija, raspolzhenaja po narodam, sokrashhennaja v polzu detej. Soderzhashhaja v sebe drevnjuju istoriju, t.e. ot otvoenija mira do padenija Rimskoj imperii* [World history, arranged by nations, abbreviated in favor of children. Containing an ancient history, i.e. from the conquest of the world to the fall of the Roman Empire]. Harkov: Universitetskaja tipografija, I. [in Russian].
7. Esikorskij, S. (1822). *Opyt istoricheskoi ochevidnosti promysla Bozhija u vseh narodov i vo vseh vekah. Rech, proiznesennaja pri publichnom ispytanii uchenikov Slobodsko-Ukrainskoj gimnazii* [The experience of the historical evidence of God's providence among all peoples and in all ages. Speech delivered during a public test of students of the Slobodsko-Ukrainian gymnasium]. *Sochinenija i perevody studentov Harkovskogo universiteta* [Works and translations of students of Kharkiv University]. Harkov: Universitetskaja tipografija. [in Russian].
8. Formozov, A. A. (1986). *Stranicy istorii russkoj arheologii* [Pages of the history of Russian archeology]. Moscow: Nauka. [in Russian].
9. Gerasimov, O. (1998). *Istorija cerkvi v sisteme nauchnyh disciplin v Rossijskikh universitetah* [History of the Church in the System of Scientific Disciplines at Russian Universities]. *XIX ezhegodnaja bogoslovskaja konferencija Pravoslavnogo Svjato-Tihonovskogo gumanitarnogo universiteta* [XIX Annual Theological Conference of the Orthodox St. Tikhon University for the Humanities], I. [in Russian].
10. Golubcov, A. P. (1995). *Iz chtenij po Cerkovnoj Arheologii i Liturgike* [From readings on Church Archeology and Liturgy]. *Azbuka very* [The ABC of Faith] <https://azbyka.ru/otechnik/Aleksandr_Golubcov/iz-chtenij-po-tserkovnoj-arheologii-i-liturgike-arheologija-mesta-molitvennyh-sobranij-istorija-tserkovnoj-zhivopisi/> (2020, October, 01). [in Russian].
11. Kharkov University (1908). *Istoriko-filologicheskij fakultet Harkovskogo universiteta za pervye sto let ego sushhestvovanija (1805-1905)*. [Historical and Philological Faculty of Kharkov University in the first hundred years of its existence]. Harkov: Tipografija Adolfa Darre. [in Russian].
12. Jejmontova, R. G. (1993). *Russkie universitety na puti reformy* [Russian Universities on the Path of Reform]. Moscow: Nauka. [in Russian].

¹ Сапрыкин, Д. Л. (2009). *Образовательный потенциал Российской Империи*. Москва: ИИЕТ РАН, 95.

13. Kareev, N. I. (1887). *Osnovnye voprosy filosofii istorii* [Basic questions of the philosophy of history]. St. Petersburg: Izd. L.F.Panteleeva. [in Russian].
14. Kostomarov, N. I. (2010). Studenchestvo i junost. Pervaja literaturnaja dejatel'nost' [Students and youth. First literary activity]. *Kharkivskiy universitet XIX-pochatku XX u spohadakh yoho profesoriv ta vykhovantsiv* [Kharkiv University of the XIX – early XX in the memoirs of its professors and students]. Kharkiv: Saha, I. [in Russian].
15. Lebedev, A. P. (1878). *Popytka Darvina pomirit svoju teoriju s religiozno-nravstvennym chuvstvom hristianina: (K harakteristike anglichan)* [Darwin's attempt to reconcile his theory with the religious and moral feeling of a Christian: (To the characteristics of the British)]. Moscow: Universitetskaja tipografija, I. [in Russian].
16. Levakovskij, N. (2010). Universitet pjatidesjatyh godov [Fifties University]. *Kharkivskiy universitet XIX – pochatku XX u spohadakh yoho profesoriv ta vykhovantsiv* [Kharkiv University of the XIX – early XX in the memoirs of its professors and students]. Kharkiv: Saha, I. [in Russian].
17. Musin, A. E. (2004). Cerkov'naja arheologija v Rossii vtoroj poloviny XIX-nachala XX veka i ee mesto v sisteme otechestvennoj arheologii i ohrany kulturnogo nasledija [Church archeology in Russia in the second half of the 19th – early 20th centuries and its place in the system of Russian archeology and protection of cultural heritage]. *Nevskij arheologo-istoriograficheskij sbornik: K 75-letiju kandidata istoricheskikh nauk A. A. Formozova* [Nevsky archaeological and historiographic collection: To the 75th anniversary of the candidate of historical sciences A.A.Formozov]. Sankt-Peterburg: Izdatel'stvo Sankt-Peterburgskogo universiteta. [in Russian].
18. Musin, A. E. (1993). K voprosu o perspektivah izuchenija russkoj cerkovnoj kul'tury v rossijskoj arheologii [On the Prospects of Studying Russian Church Culture in Russian Archeology]. *Arheologicheskie vesti* [Archaeological news]. <<http://Annales.info/rus/small/cerkarh.htm>> (2020, October, 20). [in Russian].
19. Nesluhovskij, N. F. (2010). Iz moih vosominanij [From my memories]. *Kharkivskiy universitet XIX-pochatku XX u spohadakh yoho profesoriv ta vykhovantsiv* [Kharkiv University of the XIX – early XX in the memoirs of its professors and students]. Kharkiv: Saha, I. [in Russian].
20. Nichpaevskij, L. (2010). Vospominanija o Harkovskom universitete, 1823-1829 gody [Memories of Kharkov University, 1823-1829]. *Kharkivskiy universitet XIX- pochatku XX u spohadakh yoho profesoriv ta vykhovantsiv* [Kharkiv University of the XIX-early XX in the memoirs of its professors and students]. Kharkiv: Saha, I. [in Russian].
21. Petrov, F. A. (2002). *Formirovanie sistemy universitetskogo obrazovanija v Rossii: Rossijskie universitety i Ustav 1804 goda* [Formation of the system of university education in Russia: Russian Universities and the Charter of 1804]. Moscow: Izdatel'stvo Moskovskogo gosudarstvennogo universiteta, I. [in Russian].
22. Saprykin, D. L. (2009). *Obrazovatelnyj potencial Rossijskoj Imperii* [Educational potential of the Russian Empire]. Moscow: IET RAN. [in Russian].
23. Ministerstvo narodnogo prosveshhenija (1866) [Ministry of Public Education (1866)]. *Sbornik rasporyzhenij: 1802-1834* [Collection of orders: 1802-1834]. St. Petersburg. [in Russian].
24. Serafimov, A. (1866). Biblejskoe učenje o prirode i ee otnošenije k tvorcu i cheloveku [The biblical teaching about nature and its relationship to the creator and man]. *Duhovnyj vestnik* [Spiritual journal]. Harkov. [in Russian].
25. Shperk, G. F. (1869). *O raspredelenii polov u rastenij i o zakone Darvina: priroda ne terpit postojannogo samooplodotvorenija* ("v "Prilozhenie k rastitel'nomu carstvu") [On the distribution of sexes in plants and on Darwin's law: nature does not tolerate constant self-fertilization ("in" Appendix to the plant kingdom)]. Harkov: Universitetskaja tipografija. [in Russian].
26. Skyrda, V. V. (2015). *Arkheolohichna nauka v Kharkivskom universiteti (1805-1920 rr.)* [Archaeological Science at Kharkiv University (1805-1920)]. Kharkiv: KhNU imeni V. N. Karazina. [in Ukrainian].
27. Kharkov University (1820). *Sochinenija i perevody studentov Imperatorskogo Harkovskogo universiteta, chitannye 1820 goda, ijunja 30 chisla po okončanii jekzamenov ih* [Essays and translations of students of the Imperial Kharkiv University, read in 1820, June 30, after the end of their exams]. Harkov: Universitetskaja tipografija. [in Russian].
28. Suhova, N. Ju. (2012) Cerkov'naja istorija kak bogoslovskaja disciplina v kontekste istoricheskogo obrazovanija v sinodal'nyj period [Church history as a theological discipline in the context of history education in the synodal period]. *Vestnik Pravoslavnogo Svjato-Tihonovskogo gumanitarnogo universiteta* [Bulletin of the Orthodox St. Tikhon University for the Humanities], 4 (47), 26. [in Russian].
29. Vishlenkova, E. A. (1998). *Duhov'naja shkola v Rossii pervoj poloviny XIX veka* [Theological school in Russia in the first half of the 19th century]. Kazan: Izdatel'stvo Kazanskogo universiteta. [in Russian].